



Смислові коди традиційної культури

4.1. Культурний код смерті. Тотемізм, фетешизм

Смислові коди сучасної культури, якими оперує *industrial man*, не акцентують увагу на смерті, начебто виносячи її за дужки загального контенту. У суспільстві споживання (*consumer society*) похорон стає черговою статтею витрат, а надмогильні пам'ятки перетворилися на прибутковий бізнес. На відміну від комерціалізованої буденності у традиційному суспільстві смерть була важливою складовою життя і сприймалася як важлива подія, що забезпечує правильний перехід в інший світ, де душі перебувають у латентному стані, очікуючи Божого суду. У зв'язку з цим кладовища вшановувалися як священні місця, тому розташовувалися у центрі міст і сіл. Архаїчні практики поховання були відтворені у часи СРСР і сучасної України. Зокрема поховання або пам'ятні знаки загиблих воїнів Червоної армії й українських захисників від російської агресії розташовуються в межах міст, що пояснює централізоване розміщення Пагорбів Слави та інших пам'ятних місць у містах і селищах України. Рудименти сакралізації пращурів дійшли до нашого часу, про що свідчать існуючі до сьогодні правила поведінки на кладовищах, а також ідеалізація покійників, іменами яких називають вулиці, навчальні заклади, культурні центри і, навіть, міста.

У традиційному суспільстві існували певні стандарти, які стосувалися практики умирання. Передусім смерть має бути вчасною, тобто людина має померти у «вижитому віці», народивши дітей і виховавши внуків. Поряд із цим, із насторогою ставилися до тих, хто жив надто довго. Особливо це стосувалося голодних років. У «Повісті минулих літ» згадується про випадки забивання старих і немічних, що здійснювалося спеціальними людьми – волхвами: «В се же літо восташа волсви в Суждолжих, ізбиваша старую чадь (людей), по дьяволу наученью і бісованью, глаголю-ще, яко си держать гобино (достаток, урожай). І мятежь велик, і голод во всей страні той бисть» (1024 р.); «Два кудесника ізбила многи жени по Волзі і по Шексні» (1071 р.). На думку І. Огієнка (митрополита Іларіона), такого звичаю в Україні не було, оскільки у Літописі згадуються лише північні землі Русі, що може бути відголосом місцевих уявлень неслов'янських народів. Зважаючи на те, що у голодні роки актуалізуються екстремальні моделі поведінки, спрямовані на порятунок дітей, такі випадки могли мати місце також на наших землях. Так, учений наводить характерний приклад з твору М. Коцюбинського «Що записано в книгу життя» (1910 р.) про те, як син, від нестачі їжі «вивозить стару матір у поле в завірюху, щоб там замерзла. Мати це приймає як звичайне... . У кінці син вертається до матері і забирає її додому... . Совість гризла» [27].

Несанкціонована міфом зміна послідовності життєвого циклу вважалася порушенням і могла розцінюватися як загроза системного збою життєвого ритму



– соціального і природного (після весни настає літо, а не осінь) ¹. Наприклад, нехрещену або мертвонароджену дитину ховали за межами соціального периметру на «чужій» території (за межами кладовища), коли помирав хтось із неодружених, його споряджали як на весілля тощо.

У хронотопі міфу людина начебто вплетена у загальний природний цикл, який а ргіогі є одухотвореним ². Після смерті тіла душа залишається існувати і трансформується в інші форми, набуваючи вигляду рослини або тварини, що пояснює нескінченну динаміку життя. З часом архаїчні вірування змінюються і душу почали «розміщувати» в культурних об'єктах, виготовлених з кераміки, дерева або каменю, що мало «забезпечити» її безсмертя. Звідси походження сучасних звичаїв ставити посмертні пам'ятники, погруддя, меморіальні дошки, які виконували функцію своєрідного фіксатора, ніби утримуючи душу в межах виготовленої форми. Архаїчні вірування про безсмертя душі, новим «тілом» якої стають культові споруди, актуалізуються у ХХ ст., оскільки виконують функцію запобіжників, спрямованих захистити психіку людини від постійного страху смерті. Відповідні процеси є наслідком колективних стресів, що виникли в результаті тривалих війн, голодоморів чи епідемій.

Очевидно, що відповідні явища є рудиментами язичницьких культів вшанування пращурів, тому набувають поширення у кризові часи нівелювання християнських цінностей. Відповідно до євангельської концепції, усі померлі мають предстати перед «судом Божим», тому вони є рівними. На жаль, останніми роками спостерігається зворотна тенденція, яка полягає у персональному вшануванні покійників, вмикаючи механізм соціальної стратифікації, властивої архаїчним суспільствам з яскраво вираженою соціальною нерівністю. З погляду християнської моралі, відповідні дії затримують душі «представлених рабів Божих» на цьому світі, прив'язуючи їх до мінливого земного буття.

У традиційних віруваннях українців залишилися рудименти давніх уявлень про цілісність життя, що зіставляються із східними концепціями реінкарнації. Наприклад, під час поминального обіду заборонялося виганяти з хати комах, сприймаючи їх за душі померлих; онуків часто називали іменами дідів. Відголоси вірувань у переселення душ спостерігаються також в одухотворенні рослинного світу. У поезії Т. Шевченка фіксуються авторські переспіви народних уявлень:

«Посадили над козаком
Явір та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину.
Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Щоніч щебетати;

¹ Мова йде про раптове або неприродне переривання життя. Наприклад, загибель на війні або смерть від хвороби, на відміну від самогубства, не вважалася «нечистою» смертю.

² Звідси походження анімізму, тотемізму і фетишизму.



Виспівує та щебече,
Поки місяць зайде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть» («Причинна»).

Далі буде.

1. Андрейчук Н. Застосування терміна код в антропокультурній лінгвістиці. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». 2009. № 648. С. 113–117.
2. Приступенко Т. О. Культурний код: поняття та тенденції сьогодення. SCIENTIFIC COLLECTION «INTERCONF». № 99. С. 404-409.
3. Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (науковий редактор). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 2. 536 с.
4. Вербер Бернар Імперія ангелів / Пер. з франц Зої Борисюк. Львів. Видавництво «Terra Incognita». 2024. 344 с. URL : <https://uabooks.co.ua/ebook/imperiya-angeliv/> (дата доступу 04.11.2025).
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс, 1986-1987. Т. 3 (Муза – Сят). 1987. 832 с.
6. Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов / М. М. Маковский. М. : Гуманитарный издательский дом «Владос», 1996. 416 с., илл.
7. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 541-543. URL : http://ukrlit.org/slovnyk/zhaivoronok_znaky_ukrainskoi_etnokultury (дата доступу 04.11.2025).
8. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 9. С. 222. URL : http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh (дата доступу 04.11.2025).
9. Валенцова М. М. Узел в традиционной культуре славян. *Славяноведение*. 2011. № 6. С. 53-59. URL : https://www.academia.edu/8909654/%D0%A3%D0%B7%D0%B5%D0%BB_%D0%B2_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B9_%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B5_%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%8F%D0%BD (дата доступу 04.11.2025).
10. У Китаї жінка три години біла струмом нареченого, щоб він відчув біль, схожий на пологи. URL : https://bukvy.org/u-kytayi-zhinka-try-godyny-byla... (дата доступу 06.11.2025).
11. James Mellart. Çatal Hüyük: A Neolithic Town of Anatolia. New York : McGraw-Hill Book Company, 1967. URL : <https://www.scribd.com/document/781191016/james-mellaart-Catal-huyuk-a-neolithic-town-in-anatolia-1967-mcgraw-hill-compressed> (дата доступу 06.11.2025).
12. Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О. 100 найвідоміших образів української міфології. Вид. 2-е, випр. й допов. Київ : Орфей, 2002. 456 с. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Talanchuk_Olena/100_naividomishykh_obraziv_ukrainskoi_mifolohii/ (дата доступу 06.11.2025).
13. Трубачев О. Этимология. Принципы реконструкции и методика исслед. М. : «Наука» 1965, 394 с. URL : https://books.google.com.ua/books/about/%D0%AD%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F.html?id=62QJ0AEACAAJ&redir_esc=y (дата доступу 06.11.2025).



14. Потеряти. *Словарь української мови* : в 4 т. / за ред. Бориса Грінченка. Київ : Кієвская старина, 1907-1909. URL : <https://hrinchenko.com/> (дата доступу 07.11.2025).
15. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1989. Т. 4. Н-П / укл.: Р. В. Болдирев та ін. ; ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Складенко. 656 с.
16. Дара Корній. Потерча. *Чарівні істоти українського міфу. Духи природи*. Харків : Віват, 2024. С. 98-102. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Kornii_Dara/Charivni_istoty_ukrainskoho_mifu/ (дата доступу 07.11.2025).
17. Темченко А. І. Уявлення українців про тілесну душу (на матеріалах замовлянь «від уроків»). *Берегиня*. 2004. № 1. С. 38-44.
18. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем). *Українські чари* / упор. О. М. Таланчук. Київ : Либідь. 1992. С. 32-95.
19. Темченко, А. (2021) Міфосемантика і міфосюжетика народної картини «Козак з дівчиною біля криниці». *Матеріали до української етнології*, 20 (23), С. 118–125.
20. Темченко А. Семантика тілесного низу в міфологічних уявленнях українців. *Україна в етнокультурному вимірі століть. Випуск 5. Міфи і символіка в етнокультурі українців* / Зб. наук. праць: посібник для викладачів, вчителів, студентів й учнів вузів і шкіл. Відповід. ред. П.М. Чернега. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. С. 82-90.
21. Танцюра Гнат. Весілля в селі Зятківцях / Упоряд., ред. М. К. Дмитренко, Л. О. Єфремова. Київ : Ред. часопису «Народознавство», 1998. 404 с.
22. Курочкін О. В. Архаїчний весільний танець-гра «журавель» («бусел»). *Наукові записки*. Том 20-21. Теорія та історія культури. С. 71-75. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4717c577-6222-409b-8ede-fbb7fae8af7b/content> (дата доступу 08.11.2025).
23. Етнографічні записи Якова Демченка 1857-1858 р. *Україна*. 1930. Книга 1. С. 89-129.
24. Темченко, А. (2021) Міфосемантика і міфосюжетика народної картини «Козак з дівчиною біля криниці». *Матеріали до української етнології*, 20 (23), С. 118–125.
25. Українські сороміцькі пісні / Упоряд., передм., прим. М. М. Красікова. URL : <https://proridne.com/content/%D0%BF%D1%96%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%20%D1%81%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%86%D1%8C%D0%BA%D1%96%20%D0%BF%D1%96%D1%81%D0%BD%D1%96/> (дата доступу 08.11.2025).
26. Темченко А. Міфопоетична і міфоеротична семантика казки «Лисичка і Журавель». *Народознавчі зошити*. 2025. № 2 (182). С. 466-481.
27. Праці митрополита Іларіона (Огієнка). Вдача й суспільне життя наших предків. URL : <http://hram.in.ua/biblioteka/pratsi-mytr-ilariona-ohienka/54-book54/211-title470> (дата доступу 08.11.2025).
28. Рябий М. Пісні, весілля, купальські пісні, вірування, легенди, землеробство. 1928-1931 рр. Рукописні фонди ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 1-5. 425. 66 арк.
29. Попович М. В. Мировоззрение древних славян. Київ: Наукова думка, 1985. 167 с. URL : https://imwerden.de/pdf/popovich_mirovozzrenie_drevnikh_slavyan_1985_text.pdf (дата доступу 22.11.2025).
30. Найвідоміші скіфські кургани України. Культурно-історичний портал «Спадщина предків». URL : <https://spadok.org.ua/skify/skifski-kurgany-piramidy-stepu> (дата доступу 22.11.2025).



31. Святилище-обсерваторія. URL : <https://www.hortica.zp.ua/ru/guide/north/85-sv3> (дата доступу 23.11.2025).
32. У Черкасах шукають спогади про невідомий німецький цвинтар. URL : <https://www.vikka.ua/novini/u-cherkasax-shukayut-svogadi-pro-nevidomij-nimeckij-cvintar/> (дата доступу 22.11.2025).
33. Таємниці старих кладовищ Черкас. URL : <https://procherk.info/tabloid/99-cherkassy-news/47252-taemnitzi-starih-kladovisch-cherkas> (дата доступу 23.11.2025).
34. Хрести старовинного кладовища омивають води Дністра. URL : https://vlasno.info/spetsproekti/2/tourism/item/23761-khresty-starovynnoho-kladovyshcha-omyv#google_vignette (дата доступу 23.11.2025).